

УДК 391;303.446.2

Нікішенко Ю. І.

КОМПЛЕКС ОДЯГУ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЯК МАЛОВИВЧЕНИЙ АСПЕКТ У ДОСЛІДЖЕННЯХ КОСТЮМА

Запропонований матеріал звертається до такого напрямку вітчизняної культурології та народознавчих й мистецтвознавчих досліджень, як вивчення костюма. Він – невід’ємна частина культури, яка належить до найбільш інформативних серед візуальних знакових систем. Але через певні традиції, що склалися впродовж останніх десятиліть, не всі аспекти функціонування костюма досліджено однаково добре. Зокрема, це стосується комплексу одягу як частини міської культури. Автор наводить лише невеликий перелік тих проблем, що постають перед дослідником під час детальнішого аналізу функціональних особливостей костюма міського населення та його зв’язків із костюмом, який визначають як модний або історичний, та вбранням народним або традиційним.

Ключові слова: костюм, одяг, культура, місто, знак, знакова система, комплекс.

Костюм, безперечно, є одним із тих культурних явищ, яке стабільно привертає увагу дослідників, оскільки належить до вельми інформативних творінь культури. Він викликає інтерес у представників різних галузей: етнологів, мистецтвознавців, археологів. Костюм належить до найдавніших винаходів, і не даремно всі, хто його досліджує, відносять його до найважливіших знакових систем, створених людиною. Відповідно, існує досить значна кількість праць, присвячених костюму й вивченню окремих періодів його історії та художніх якостей. Звернувшись до джерел, ми бачимо, що всі публікації, присвячені цій темі, можна умовно поділити за кількома напрямками: дослідження костюма історичного (від давньоєгипетського до вбрання XIX ст.), вивчення моди кінця XIX – початку XXI ст., комплексу одягу історико-культурних регіонів та народного.

Отже, окремі напрями у цій сфері становлять праці, присвячені аналізу уніформи, костюма історичного (модного), театрального, народного (почалися у XIX ст. разом зі зростанням цікавості до народної культури). Останній напрям сам по собі формує певні проблеми, оскільки якщо звернутися до досліджень народного костюма, то насамперед у них ідеться про вбрання сільського населення. Тобто, коли говориться про народ, то за етнографічною традицією, що склалася в тому ж самому XIX ст., передусім мається на увазі сільське населення. Відповідно, виникає

питання щодо того, чи весь об’єкт дослідження охоплено увагою вчених (костюм у нашому випадку), чи все ж утворилася певна лакуна. Для цього варто уважніше придивитися до того, як зазвичай формуються різні підходи до вивчення чи опису того ж самого костюма.

Як уже було зазначено, традиція визначає під поняттям «народ» саме сільське населення, яке вважали безпосереднім носієм усіх автентичних традицій та «народної душі». Характерно, що саме за цією традицією міське населення за межі поняття «народ» виведено, навіть якщо це були представники нижчих соціальних верств. Вони фігурували і фігурують у дослідженнях як дрібне міщанство, робітничий клас тощо, а культурно-побутову специфіку міста вчені не вважають такою, що потребує окремого детального дослідження. Ця традиція також склалася у процесі формування основних засад та методів етнографічної науки, і, згідно з нею, міська культура є зіпсованим варіантом народної, вона вже втратила свою чистоту і т. п. Зокрема, це стосувалося й одягу, хоча насправді він – одне з унікальних джерел дослідження культури, в тому числі й етнічної, і ми пропонуємо зупинитися на окремих факторах, що допоможуть, на нашу думку, значно розширити підходи та методи роботи з костюмом як важливою візуальною знаковою системою. Оскільки поле діяльності у цьому випадку неймовірно широке, слід дослідити ті традиції, що побутують у вітчизняній науковій літературі

та стосуються передовсім вивчення європейської культури та костюма.

Одяг досліджують уже досить тривалий час, і наразі склалася чітка система підходів до його аналізу та свого роду розподіл на окремі напрями. Так, зазвичай зустрічаємо праці або з історії народного костюма чи, так би мовити, модного або історичного, або ж це будуть публікації з історії певного культурного регіону. Навіть якщо зробити дуже побіжний огляд літератури з цієї проблеми, то побачимо, що різним аспектам функціонування костюма присвячено значну кількість праць. Приміром, дослідження із загальної історії костюма, такі, як добре відомі монографії М. Мерцалової, Н. Камінської, з історії моди та модних будинків кінця XIX–XX ст. [1], з історії народного одягу, де українські науковці, зокрема, представлені такими іменами, як К. Матейко, Т. Ніколаєва та ін. [2]. Але якщо проаналізувати всі ці праці детальніше, то побачимо, що там досить мало уваги приділено вбранню городян. Цій проблемі присвячено набагато менше літератури, зокрема, можна згадати праці Рабиновича стосовно проблем міської культури [3]. Відповідний поділ склався достатньо давно і, на перший погляд, становить логічну і структуровану систему підходів, але в ньому криється одна досить суттєва лакуна, яку ми спробуємо у цьому матеріалі виявити, а саме: яке місце мусить займати у дослідженнях такого спрямування костюм міського населення, як він співвідноситься з іншими аспектами функціонування костюма загалом і які особливості його побутування та функцій можна виокремити.

Для цього необхідно розглянути вже названі підходи та напрями трохи детальніше. Почнемо з того, яке визначення костюма, що зазвичай ми зустрічаємо. На наш час це поняття має три значення: 1 – костюм як відображення образу певної доби або періоду (модний, стильовий); 2 – як відображення індивідуальності (образ людини, театральний); 3 – національний костюм, який ще визначають як народний. Костюм визначають як образно вирішений ансамбль, у центрі уваги якого – людина; цей ансамбль поєднує одяг, взуття, зачіску, грим, аксесуари та виконує певну утилітарно-естетичну функцію. Одяг – система матеріальних оболонок, штучний покрив людського тіла, який захищає його від зовнішніх впливів природи і є певним проявом індивідуальності людини, доби [4]. Якщо з першими двома категоріями костюма питань немає, то визначення національного (народного) вбрання нас має зацікавити: «національний костюм невіддільний від зовнішнього вигляду людини і водночас є продуктом національної культури, почуття прекрасного, притаманного тому чи іншому народу. За деталями такого костюма можна

судити про національну належність людини» [5]. Вважають, що народне вбрання пов'язане зі звичаєм і традицією, а історичне, придворне – зі стійкими соціальними установками та соціальною символікою [6]. Але за такого поділу, хоча він і відповідає вже зазначеним підходам, не враховано певних аспектів, що і призводить до того, що дослідники обходять увагою окремі напрями функціонування костюма. Із процитованих визначень бачимо, що основні підходи, які застосовували їхні автори, ґрунтуються на тих, що сформувалися у народознавчих напрямках іще у XIX ст. і за основний об'єкт дослідження мали сільське населення. Звичайно, що відповідно до такого поділу із царини вивчення костюма випадає саме вбрання міського населення разом із культурою міста в цілому.

Розглянемо цю ситуацію детальніше. Із процитованих визначень бачимо, що основними об'єктами розгляду у цьому разі є такі категорії, як «народ» або «нація» та аристократія або ж людина взагалі. У цьому, скоріш за все, і криється причина того, що одна група користувачів костюма – фактично випадає за межі досліджень, потрапляючи до них спорадично. Це міське населення. Воно не підходить під критерії визначення аристократії; коли йдеться про народ, городян також не згадують. Проблема криється в тому, що ще у XIX ст., коли народознавчі напрями лише формувалися, а європейські інтелектуали лише відкривали для себе так звану низову, або народну, культуру, носіями останньої було визнано селян. Саме сільське населення відтоді вважають тією групою, що акумулює всі надбання етнічної культури, зберігає традиції та основні явища, успадковані від предків. Місто на той час викликало до себе негативне ставлення; городян вважали такими, що втратили основні ознаки етнічності, оскільки вони виїхали із села і не ведуть традиційний спосіб життя, долучаються до письмової культури тощо. Відповідно, культура міста також залишалася поза увагою дослідників, хоча з етнографічної точки зору становила не менш цікавий комплекс явищ. Узяти хоча б такий аспект міського буття, як поліетнічність, що формувала значну частину характерних рис міської культури.

Чому ми ставимо питання про те, чим, власне, був костюм міського населення з точки зору дослідження культури? Адже, як уже було зазначено, це явище досить добре описано і вивчено, зокрема у вітчизняній літературі. Але попри таку дослідженість саме специфіка формування характерних рис міської культури, у тому числі й культури повсякдення, вимагає детальнішого аналізу окремих її рис, що належать до засобів візуалізації, до яких відносимо також і костюм.

Згадаємо, які основні знакові функції виділяють дослідники одягу і проаналізуємо, як ці функції спрацьовують в умовах міського середовища. Свого часу Богатирьов виділяв такі функції костюма: етнічну, еротичну, професійну, статево-вікову, соціальну та інші. Звичайно, мова йшла про так званий народний ансамбль, утім, подібні функції можемо спостерігати і в так званого модного костюма. Міська традиція поєднує їх завдяки тому, що в цьому випадку відбувається змішування різних соціальних верств та етнічних груп, що обов'язково має позначитися на характерних рисах одягу як частини знакової системи.

Отже, на загальному рівні костюм виступає як частина культури повсякдення. Тобто, це невід'ємна частина побуту, наявна у всіх без винятку прошарках населення. Відповідно, це різні групи за соціальною, релігійною та етнічною належністю, кожна з яких формує власні норми та стереотипи поведінки й побуту і дотримується їх. Відповідно, це насамперед позначиться на костюмі, який, як уже було зазначено, акумулює й декларує знакові комплекси певної спільноти. Оскільки місто, на відміну від сільського поселення, поліетнічне і багатоконфесійне, а також до складу його населення можуть входити абсолютно різні соціальні верстви, то передусім слід відзначити неунікнута строкатість костюмів саме із цих позицій. Також необхідно вказати на безсумнівну активність контактів між різними групами, що має у той чи інший спосіб позначитися на окремих деталях побуту, і костюм у цьому випадку, скоріше за все, буде одним із перших. Насамперед це буде пов'язано із традицією копіювання та наслідування, коли представники соціально нижчих верств населення у той чи інший спосіб намагаються скопіювати деталі й елементи костюма вищих верств населення, що подекуди мало досить значні наслідки. Тут можна згадати хоча б традиції середньовічного європейського міста, коли багаті міщани за прикладом знаті намагалися одягатися у дорогі тканини та хутра, маючи на це значно більше коштів, аніж дворянство, а представники тогочасної «золотої молоді» змагалися між собою у надмірності розмірів окремих деталей костюма чи в їх оздобленні. Відповідно, така ситуація вносила дисонанс у вже наявну систему розпізнавання людини за її соціальним статусом та порушувала загальноприйняті моральні норми. Відповідно, реакція на такі ситуації була досить знакова. Міщанам (купцям та ремісникам), що не належали до нобілітету, було заборонено використовувати для одягу дорогі тканини (шовк, парчу тощо), хутра і дорогоцінні прикраси, аби простолюдини та простолюдинки не були подібними до осіб знатного походження за вбран-

ням. До речі, саме цими заборонами зрештою скористалися протестанти, аби створити власний образ людини, що відмовилася від розкошів (домінування одягу темних кольорів; відсутність прикрас; одним із небагатьох аксесуарів був білий комірець, що означав духовну та фізичну чистоту). Такими ми зараз знаємо пуритан XVII ст. З іншого боку, саме на прикладі протестантських традицій можна відстежити прояви такої функції костюма, як відображення конфесійної належності. Якщо говорити про культурні традиції європейського міста, то подібних варіантів можна зустріти достатньо. На прикладі колишньої Російської імперії одним із яскравих прикладів буде купецтво, зокрема те, що належало до старообрядницької течії православ'я. Купці загалом дотримувалися звичаю носити так зване «народне плаття», але старообрядці зберігали цю традицію довше за інших. Зокрема, дотримання цих традицій висвітлено в дослідженнях Р. Кірсанової та М. Рабиновича [7]. Такі звичаї слугували для певного візуального виокремлення окремих груп міського населення.

Але, з іншого боку, можна відстежити також те, що називають соціальною мімікрією: коли людина завдяки костюму намагається якомога скоріше злитися з більшістю, розчинитися у загальній масі й стати такою, як усі. Це було притаманне перш за все тим, хто нещодавно перебрався до міста і намагався не відрізнятись від інших городян, аби не привертати до себе зайвої уваги й отримати більше можливостей у пошуках заробітку (небажання виглядати провінціалом або «селюком»). Також подібні зміни у костюмі помітні в тих, хто зробив кар'єру і піднявся вище по соціальній драбині (у таких випадках часто траплялися досить комічні ситуації, яких можна багато зустріти у літературі). Нарешті, романтичні та народницькі течії XIX ст. дають нам багато прикладів, коли люди, що належали до дворянства, намагалися виглядати як простолюдини, навмисно одягаючи простонародне плаття, виходячи «в люди» або «в народ». Це слов'янофіли та хлопомани, що у такий спосіб намагалися, як вони вважали, бути ближчими до «народу». Звичайно, цей випадок не є соціальною мімікрією у чистому вигляді, а, скоріше, ситуативним перевдяганням, але у такому разі, на нашу думку, ставлення до костюма як візуального засобу спілкування й ідентифікації проглядається якнайкраще: одягаючись у вбрання простолюдини, панич чи панянка гадали, що так вони стануть «своїми» для цих людей. Можливо, найяскравіше соціальна та групова мімікрія простежується у традиціях формувати власні традиції щодо костюма у субкультурах сучасності, коли бути одягненим «як усі» в межах певної

групи забезпечує людині відчуття приналежності до колективу та наявність односторонніх зв'язків. Тоді, коли всі інші суспільні та соціальні зв'язки (передусім сімейні) значно слабшають, такі костюмовані дієства виступають як засіб фіксації людини у соціумі.

Тепер звернемося до такої функції костюма, як професійна. Можна з упевненістю говорити про те, що значна частина сучасних професійних ознак, які ми зустрічаємо у вбранні, формувалися саме в умовах міста – від військової уніформи до судейської мантії. Власне, одна зі специфік міста полягає у чіткому поділі населення за професійними ознаками, тому не дивно, що зрештою це позначилося і на костюмі. Насамперед це стосувалося тих професій, де необхідна була візуалізація професійної належності та виокремлення певної людини завдяки зовнішньому вигляду від решти населення. У цьому разі можна навести багато прикладів, приміром військова уніформа. Військо було невід'ємним атрибутом будь-якої держави, а оскільки владу сконцентровано у містах, то й військо (маємо на увазі передовсім військо професійне) також, бодай на рівні командування, розміщено в межах міського середовища. Відтак основними завданнями костюма військового були: захистити господаря від ворожої зброї, залякати супротивника (на певних етапах еволюції військової справи) та слугувати для розпізнання (відрізнення свого від чужого). Тому військова уніформа дуже рано починає містити чітко фіксоване поєднання кольорів та окремих елементів і наявність захисного обладунку, який не вийшов з ужитку повністю аж до XX ст. До речі, саме військова уніформа мала максимально виражену (а подекуди й навмисне декларовану) маскуліність, що проявлялася в окремих елементах костюма, як, приміром, брагет (гульфік). Вона також традиційно була досить пишна та колоритна і недарма привертала до себе увагу: уніформа для держави була настільки важлива, що свого часу король Людовік XIV власноручно розробив проект спецодягу для французької армії. Цей костюм став таким популярним серед цивільного населення, що спричинив хвилю наслідувань і змусив вносити заборони на стовідсоткове його відтворення цивільними (це військово-вбрання, зокрема, вплинуло на подальші форми народного чоловічого костюма майже всієї Північної Європи, а представники релігійної течії менонітів навіть перестали пришивати гудзики до свого верхнього одягу, аби не бути подібними до військових, оскільки їхнє віросповідання відкидає війну). Можливо, військова уніформа не мала б такого стосунку до костюма городян, якби з кінця XVIII ст. ми не бачимо появу так званого «віцмундира» – уніформи для чиновництва, а пізні-

ше й уніформи для студентів та учнів гімназій і училищ. Саме це уже в XX ст. породжує так званий стиль «мілітарі» у моді, якій періодично користується значною популярністю по всьому світу.

Інша справа – коли говорити про костюм як індикатор етнічної належності в умовах міського соціуму. Фактично, це насамперед стосуватиметься кількох груп міського населення, що так чи інакше використовували етнічні елементи у своєму одязі. Передовсім це мігранти із сільської місцевості, де етнічний костюм був невід'ємною частиною повсякдення (зокрема, доцільно згадувати ту саму Російську імперію й українські землі XIX ст., коли починається значний вплив сільського населення до міст на заробітки). Потрапляючи у міське середовище, людина спочатку дотримувалася тих традицій, до яких вона звикла, відтак, це стосувалося і традиції одягатися. Але поступово поліетнічне та полікультурне середовище обов'язково починало впливати на костюм; він вбирав у себе окремі риси того одягу, що був притаманний оточенню, до якого потрапляв мігрант. У результаті виникали досить своєрідні змішані форми, куди входили як елементи «цивільного» міського костюма (для чоловіків, приміром, піджачна пара), так і елементи одягу народного, традиційного. Разом це могло виглядати таким чином: піджачна пара; до неї сорочка-косоворотка або ж вишита, одягнена навипуск і підперезана ременем чи витим поясом; штани, заправлені у чоботи з високими халявами; на голові – картуз. Жіночий костюм також набував трансформованого вигляду у багатьох варіантах, згадки про що можна зустріти і в літературі, й у живописі. Зокрема, це знаменита «парочка»: кофта і спідниця, пошиті з однієї тканини, що стають основним костюмом фабричного жіноцтва та представниць дрібного міщанства. У цьому випадку якраз варто згадати досить ретельну та детальну реконструкцію костюмів до фільму «За двома зайцями», де дуже яскраво представлені подібні типижі, що їх можна було зустріти на київських вулицях кінця XIX ст.

Інша річ, що саме міграційні процеси між містом і селом призводили до того, що елементи міського костюма почали вкорінюватися в одязі народному, традиційному. Культурний обмін і статус престижності вбрання городян, що так чи інакше перебували на вищому соціальному щаблі, аніж селяни, формували в останніх прагнення до наслідування окремих елементів міського костюма. Тому ми на прикладі, скажімо, наддніпрянського села можемо бачити появу традиції носіння тієї ж піджачної пари для чоловіків і «парочки» для жінок, а в середовищі козацтва від Кубані й Дону до Східного Сибіру, приміром,

«парочка» стає фактичним традиційним жіночим костюмом.

Звичайно, ця тема занадто широка, аби спробувати у такому невеликому за обсягом матеріалі навіть повністю сформулювати всі можливі аспекти функціонування костюма в умовах міської культури, вже не кажучи про те, аби провести їх детальний аналіз. Але навіть завдяки наведеним прикладам можна пересвідчитися, наскільки широкий спектр проблем постає у разі звертання до цієї теми. Тут і варіанти субкультурного впливу, і гендерні проблеми, і багато іншого, що зараз наявне у костюмі як складова його значимості.

Таким чином, зробивши навіть досить невеличкий екскурс у функціональні особливості вбрання міського населення і виокремивши лише деякі питання, ми бачимо, що костюм у міській культурі відігравав не менш важливу роль, ніж інші візуальні знакові системи, декларуючи соціальний статус, етнічну та професійну належність свого господаря. Він не був настільки стабільним, як той, що ми визначаємо як народний або етнічний, оскільки культура міста і його населення були набагато більше схильні до перемін, запозичень та інновацій. Більше того, саме за змінами у костюмі чи зумисним дотриманням певних його елементів можна відстежити

формування певних традицій і звичаїв у середовищі різних верств міського населення (дотримання релігійних норм, смаки, естетичні уявлення). Можна також простежити зв'язки між костюмом передмістя та села, робітників і селян. Зокрема, це стосується привнесення у костюм спочатку робітничого населення й мешканців передмість змішання народних і модних елементів, що потім переміститься також і в сільську місцевість.

Отже, як ми бачимо, попри те, що костюм можна віднести до ключових знакових систем культури, окремі аспекти його побутування привертають набагато менше уваги дослідників, ніж решта, хоча насправді заслуговують на більш ретельний аналіз. Зокрема, до таких аспектів належить костюм міського населення; комплекс одягу, що побутував у міському середовищі, оскільки він є одним із засобів візуалізації характерних рис міської культури. Останній потребує ґрунтовного дослідження, що допоможе більш чітко відстежувати окремі процеси, які мали місце в традиційно-побутовій культурі в різні історичні епохи, та виокремлювати риси, що демонструють взаємовпливи культурних традицій села й міста. Костюм – одне з унікальних явищ культури, і крапку у його дослідженнях, як бачимо, буде поставлено ще не скоро.

1. Мерцалова М. Н. История костюма / М. Н. Мерцалова. – М. : Легпромбытгиздат, 1972. – 196 с.; Каминская Н. М. История костюма / Н. М. Каминская. – М. : Легкая промышленность и бытовое обслуживание, 1986. – 166 с.; Сидоренко В. И. История стилей в искусстве и costume / В. И. Сидоренко. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2004. – 475 с.; Ермилова Д. Ю. История домов моды / Д. Ю. Ермилова. – М. : Издательский центр «Академия», 2003. – 287 с.; Андреева Р. П. Энциклопедия моды / Р. П. Андреева. – СПб. : Литера, 1997. – 411 с.; Древняя одежда народов Восточной Европы / [под ред. М. Г. Рабиновича]. – М. : Наука, 1986. – 272 с.
2. Ніколаєва Т. Історія українського костюма / Т. Ніколаєва. – К. : Либідь, 1996. – 173 с.; Матейко К. І. Український народний одяг / К. І. Матейко. – К. : Наукова думка, 1977. – 223 с.
3. Рабинович М. Г. Очерки материальной культуры русского феодального города / М. Г. Рабинович. – М. : Наука, 1988. – 311 с.
4. Пармон Ф. М. Композиция костюма / Ф. М. Пармон. – М. : Легпромбытгиздат, 1997. – С. 4.
5. Основы теории проектирования костюма / [под ред. Козловой Т. В.]. – М. : Легпромбытгиздат, 1988. – С. 13.
6. Там само. – С. 12.
7. Рабинович М. Г. Вказ. праця. – С. 125–212; Кирсанова Р. М. Розовая александрейка и драдедамовый платок. Костюм – вещь и образ в русской литературе XIX века / Р. М. Кирсанова. – М. : Книга, 1989. – 286 с.

Yu. Nikishenko

CITY COSTUME AS NOT ENOUGH STUDIED ASPECT IN RESEARCHES OF COSTUME

Proposed material appeal to such kind of national Cultural Studies, History of Art and Ethnology Schools as costume research. Costume is an important part of culture and it is most informative in visual and sign systems. But not all of aspects of the problem studied well enough, especially a costume as a part of city culture. Author gives just a short list of problems, which appears for researcher in detailed analysis of functional peculiarities of costume of city inhabitants and its relations to fashionable, historical, national or traditional costumes.

Keywords: costume, clothes, culture, city, sign, sign system, complex.